

Daders, slachtoffers, omstanders. Elk perspectief zijn eigen oorlog?

IDO ABRAM

Dames en heren,

“Daders, slachtoffers, omstanders. Elk perspectief zijn eigen oorlog?” Het is welhaast een open deur te beweren dat voor een dader een oorlog niet hetzelfde is als voor een slachtoffer. En dat voor de omstanders, inclusief de verzetsmensen, het weer iets anders betekent. Maakt dat het vraagteken in de titel van mijn lezing dus overbodig? Het heeft er alle schijn van.

Toch wil ik daarover graag met u van gedachten wisselen. Aan de hand van een concreet voorbeeld: een echte, niet-gefingeerde briefwisseling tussen enkele leden van één familie, verspreid over Duitsland en Nederland.

-0-0-0-0-0-

De Duitse *Irmgard Gebensleben* wordt na de eerste wereldoorlog, in 1920, naar Nederland gestuurd om aan te sterken. Zij is dan dertien jaar oud en komt terecht bij de familie *Brester* in Utrecht. In 1929 trouwt ze met de jongste zoon *August* die arts is in het ziekenhuis. Ze wonen eerst in Utrecht en later in Amersfoort. Irmgard, die meestal *Immo* genoemd wordt, onderhoudt een uitgebreide briefwisseling met haar familie in Duitsland. Wanneer Hitler daar aan de macht komt, krijgt zij van haar moeder *Elisabeth* enthousiaste brieven over deze ‘redder van het Duitse volk’. In 1936 overlijdt Immo’s vader, in 1937 haar moeder Elisabeth.

Op 7 juli 1920 schrijft moeder Elisabeth aan het Nederlandse gastgezin Brester – toen nog geen schoonfamilie:

“Helaas zijn we in Duitsland niet in staat onze kinderen alles te geven wat ze lichamelijk nodig hebben.”

Het blijft lange tijd slecht gaan. Op 21 juli 1931 schrijft Elisabeth aan haar – inmiddels getrouwde – dochter Immo:

“Het enige dat echt helpt, is kwijtschelding van de oorlogsschulden ... die we – en dat deprimeert nog het meest – buiten onze schuld om moeten betalen.”

Dan komt Hitler aan de macht. Elisabeth is razend enthousiast over hem. Op 3 februari 1933 schrijft ze aan Immo:

“Immeken, ik neem toch aan dat je de Duitse krant steeds heel grondig leest. Hitlers kanselierschap is nu verrassend snel een feit geworden. (...) Het middagnieuws had ik helaas gemist, maar toen kwam vader met een extra-editie van de krant. Vaders gezicht straalde. Ik lachte ook, maar toen de eerste vreugde voorbij was, moest ik toch even in een stoel gaan zitten en een paar tranen over mijn wangen laten lopen. Eindelijk, eindelijk! Nu zit dus deze vroeger zo eenvoudige man, die in de loopgraven gelegen heeft, op de hoogste plaats, na de meest ongelooflijke aanvallen en lastercampagnes. Veertien jaar geleden had hij zeven aanhangers, nu dertien miljoen. Dat is het resultaat van zo’n onvoorstelbare energie, zelfopoffering en kracht als nog

maar zelden in de wereldgeschiedenis is voorgekomen. En de strijd gaat nu pas beginnen!”

Hitler geeft het Duitse volk weer hoop. Op 15 september 1933 schrijft Elisabeth aan Immo:

“Overal zie je de mensen weer werken, ze zijn vrolijk en zingen. De fabrieksschoorstenen roken voor een deel weer, er wordt weer gewerkt in Duitsland en dat geeft je zo’n blij gevoel. Maar er moet nog veel méér gebeuren en iedereen wordt ingezet.”

Hoe vergaat het Immo Brester-Gebensleben ondertussen in Nederland? Zij en haar man August Bresser krijgen vier kinderen. Immo is zangeres en geeft vaak concerten. Over Hitlers politiek heeft ze haar twijfels. Haar broer *Eberhard Gebensleben* in Duitsland volstrekt niet. Hij meldt zich aan als vrijwilliger in het Duitse leger.

Op 11 maart 1933 schrijft Immo aan haar moeder Elisabeth:

“We leven zo mee met wat er allemaal in Duitsland gebeurt. Ik denk steeds: kon ik er maar eens even heen en zelf oordelen. Uit de verte zie je alles veel objectiever en rustiger, je oordeelt veel nuchterder dan wanneer je er zo middenin zit. Eén ding hoop ik: dat Hitler zijn doel langs vreedzame weg kan blijven nastreven...”

In Duitsland nemen de nazi-terreur en de anti-joodse acties toe. De kranten staan er vol van. Ook de Nederlandse. Op 3 april 1933 schrijft Immo aan haar moeder:

“Trouwens, iedereen begint meteen over de Duitse politiek te praten. Als jullie toch maar eens goed beseffen dat deze verschrikkelijke jodenvervolgung overal in het buitenland een enorme antipathie tegen Duitsland oproept!”

Maar Elisabeth Gebensleben gelooft in Hitler en in het nieuwe Duitsland. Op 6 april 1933 schrijft ze aan Immo:

“De tijd waarin wij leven wordt waarschijnlijk pas door de generaties na ons op juiste waarde geschat. We beleven wereldgeschiedenis. (...) Het joodse vraagstuk is net zo’n wereldvraagstuk als het communisme, en als Hitler dat wil oplossen, net als het communisme, en het lukt hem, dan zal Duitsland misschien nog een keertje benijd worden!”

Ik maak een sprong in de tijd en sta zelfs niet stil bij de *Kristallnacht*¹. Op 10 mei 1940 valt Duitsland Nederland binnen. Amersfoort wordt geëvacueerd. Immo trekt met haar kinderen naar Haarlem. Haar man August blijft achter in het ziekenhuis in Amersfoort. Hij heeft het daar erg druk, omdat het aantal patiënten is verdubbeld. Na de capitulatie van Nederland keren Immo en de kinderen weer terug naar hun huis in Amersfoort.

Op 13 juni 1940, een maand na de Duitse inval, schrijft Immo een brief aan haar grootmoeder *Minna von Alten-Rauch* in Duitsland:

---

¹ Op 9-10 november 1938 steken de nazi’s synagogen in brand en plunderen joodse huizen en winkels. Dit landelijk pogrom wordt de ‘Kristallnacht’ genoemd. Bijna 30.000 Duitse en Oostenrijkse joodse mannen worden naar concentratiekampen gedeporteerd. Veel joodse vrouwen worden in de gevangenis gezet.

“Het gewone leven gaat nu weer zijn gang, tenminste hier bij ons, en je merkt haast niet dat er zulke grote veranderingen zijn geweest. Alleen met het koffie en thee sturen is het nu uit! Bij ons is nu toch ook veel op de bon, maar zó erg is dat nu ook weer niet. Dat we gezond zijn is de hoofdzaak. (...) De Duitse soldaten hier maken een goede indruk door hun correcte optreden, de meeste Hollanders zijn verbaasd dat de Duitsers niet zulke woeste barbaren zijn als ze gedacht hadden.”

Eberhard Gebensleben, de broer van Immo, is inmiddels opgeklommen tot de rang van officier in het Duitse leger. Hij wordt naar Polen en Rusland gestuurd. Tijdens zijn verlof komt hij vaak op bezoek bij Immo en August in Nederland.

Op 25 november 1941 schrijft Eberhard een brief aan Immo. Hij is dan met het Duitse leger aan het oostfront in Polen gelegerd:

“De laatste twee maanden lijken nu al heel onwezenlijk; als ik jullie daar ooit eens wat over kan vertellen zal het wel een soort droom zijn geworden. Maar één ding verzeker ik je: ik heb in die periode echt eens voor de volle honderd procent geleefd, en een goede hand heeft me daarbij beschermd. Nu komt de winter met volle kracht opzetten (al -10°), dat wordt voor het oosten een winter om na te vertellen.”

Op 11 oktober 1942 schrijft Eberhard vanuit Rusland aan zijn nicht *Ursula Meier* in Duitsland:

“Onderweg in Kiev een onvrijwillig oponthoud door een griepaanval, heel aangenaam in verband met de daarbij behorende verlofdagen, die ik gebruikt heb om deze prachtige stad te leren kennen. (...) Sinds ruim een week zit ik weer bij mijn eenheid, tot nu toe is het rustig, de dorpen zijn platgeschoten, daarvoor in de plaats bunkers onder de grond.”

De brief is van eind 1942. Er waren toen al vier miljoen joden vermoord. 1942 is het grootste rampjaar uit de joodse geschiedenis. Niemand kon dat toen al weten. Ook de joden kenden de omvang van de catastrofe op dat moment nog niet.²

Eberhard is inmiddels verliefd geworden op *Herta Euling*, een meisje uit Berlijn met een joodse grootmoeder. Hij verlooft zich met haar en wil met haar trouwen. Maar daarvoor moet hij eerst toestemming vragen aan de nazi-autoriteiten.

Na een korte vakantie in het Zwarte Woud schrijft Eberhard op 11 maart 1943 aan zijn zus Immo:

“Gisteren ben ik uit het Zwarte Woud teruggekomen, (...) een skiparadijs! Ik ben bruinverbrand, lekker uitgerust en voel me nu weer goed. (...) Bij mijn terugkeer na die veertien heerlijke dagen was er nog een verrassing, waar ik jou ook in wil laten delen: mijn hele kerstpost was uit Rusland teruggekomen, waaronder ook jouw lieve pakje. Ik heb de hele zaak genietend voor me uitgestald en was er *ontzettend* blij mee. Het waren allemaal ‘tijdloze’ dingen, zodat er niets was bedorven of onbruikbaar geworden, uitgezonderd één ding: de rammenas, die me alleen nog maar symbolisch

---

² Raul Hilberg, ‘Opening Remarks: The Discovery of the Holocaust’. In: Peter Hayes (ed.). *Lessons and Legacies (The Meaning of the Holocaust in a Changing World)*. Evanston, Illinois, 1991, p. 12.

genoegen kon doen. De zeep heb ik direct voor Herta opzij gelegd, ik hoop dat je dat goed vindt.”

Herta Euling is ondertussen zwanger geworden. Eberhard Gebensleben krijgt geen toestemming om met haar te trouwen. Door het door hem ingediende verzoek valt hij in ongenade bij de nazipartij. Hun kind wordt dood geboren. Op 9 september 1944 sneuvelt Eberhard tijdens gevechten bij het Belgische plaatsje Moerbrugge.

Tijdens de hongervinter 1944-1945 wordt regelmatig bij het huis van August Brester en Immo Brester-Gebensleben in Amersfoort aangebeld. Het gaat dan om mensen die op voedseltocht naar het oosten en het noorden zijn. Zij zoeken onderdak voor de nacht. August en Immo proberen hen met het weinige dat ze hebben te helpen. August heeft contact met het ondergrondse verzet. Mensen die dreigen opgepakt te worden, neemt hij in het ziekenhuis op als patiënt. Van daaruit worden ze naar onderduikadressen gesmokkeld. Af en toe nemen Immo en August ook zelf onderduikers op in hun huis. De laatste, een joods jongetje, is tien maanden bij hen.

Na de bevrijding blijven Immo en August in Nederland wonen. De samenstelster van het brievenboek³, waaruit ik heb geciteerd, is hun dochter: Hedda Kalshoven-Brester.

-0-0-0-0-0-

Dames en heren,

De slachtoffers van de tweede wereldoorlog zijn mensen met een geschiedenis en een levensverhaal, met een gezicht en een naam. Nooit zijn ze alleen maar slachtoffers. Ze hebben familie, vrienden en vijanden. Ze zijn lid van clubs en verenigingen. Ze maken deel uit van een omgeving, die hen soms wél en soms niet accepteert.

Hetzelfde kan over de daders en de omstanders gezegd worden. Ook de daders zijn meer dan alleen maar daders, de omstanders meer dan alleen maar dat. Ook zij zijn mensen met goede én slechte kanten en met allerlei ambivalenties in houding en gedrag. Het bestuderen van levens van daders, slachtoffers en omstanders kan ons ervoor behoeden te eenvoudige, zwart-wit lessen uit de tweede wereldoorlog te trekken, zeker als die levens ook iets vertellen over het voorspel van de tweede wereldoorlog en zijn nasleep.

Levensverhalen laten ook zien, dat één persoon in verschillende fasen van zijn ontwikkeling verschillende rollen kan spelen: de ene keer is hij dader, een ander moment slachtoffer en meestal omstander. En soms speelt hij die rollen min of meer afwisselend in één tijdsbestek, zoals de geschiedenis van Eberhard Gebensleben treffend illustreert.

Noch het daderschap, noch het slachtofferschap, noch het omstanderschap zijn ons vreemd, maar disposities van de menselijke soort. Disposities in de betekenis van menselijke vermogens, van potentieel gedrag⁴. Disposities kunnen zich uiten in concreet gedrag, maar dat hóeft *niet*. Er is hier geen sprake van een automatisme. Daarom kan ieder mens verantwoordelijk gesteld worden voor zijn of haar daden.

---

³ Hedda Kalshoven-Brester. *Ik denk zoveel aan jullie (Een briefwisseling tussen Nederland en Duitsland 1920-1949)*. Contact, Amsterdam, 1991. In 1995 als Pandora Pocket verschenen.

⁴ Gilbert Ryle. *De eenheid van lichaam en geest*. Atheneum / Polak & Van Genneep, Amsterdam, 1966, hoofdstuk 2, de paragraaf ‘Verstandelijke vermogens en gewoonten’.

De vraag “Daders, slachtoffers, omstanders. Elk perspectief zijn eigen oorlog?” beantwoord ik ontkennend. De drie perspectieven *sámen* bepalen de manier waarop wij naar de oorlog kijken. Of dat nu de tweede wereldoorlog is of een andere oorlog.

Lezing, gehouden op vrijdagmiddag 8 november 2002 in Utrecht. Een bijdrage aan de eerste Tineke Wibaut-Guilonard Lezing, georganiseerd door KOMBI. Het overkoepelende thema van de dag was ‘verzoening en acceptatie’.

KOMBI is opgericht om alle kinderen van de tweede wereldoorlog in Europa en Azië, waaronder ook de naoorlogse generatie de mogelijkheid te bieden met elkaar in gesprek te komen. Ongeacht de achtergrond of keuze van hun ouders of grootouders tijdens de oorlog, of wat zij zelf als kind hebben meegemaakt.